

Eszterházy Károly Egyetem
Történelemtudományi Doktori Iskola

Doktori (PhD) értekezés tézisei

Ballabás Dániel: A főrendiházi reform és a magyar főnemesség földbirtokviszonyai

Témavezető:

- *Dr. Pap József főiskolai tanár,*
PhD (EKE)

A Bíráló Bizottság tagjai:

- *Dr. Romsics Ignác egyetemi tanár,*
az MTA tagja (EKE) — elnök
- *Dr. Kövér György egyetemi tanár,*
az MTA lev. tagja (ELTE) — hivatalos bíráló
- *Dr. Kaposi Zoltán egyetemi tanár,*
DSc (PTE) — hivatalos bíráló
- *Dr. Püski Levente egyetemi tanár,*
DSc (DE) — külső tag
- *Dr. Bartók Béla egyetemi docens,*
PhD (EKE) — titkár

A kutatás előzményei

A magyar főnemesség 1848 utáni története nem tartozik a részletesen feltárt és feldolgozott témák közé. A második világháborúval záruló időszakban elsősorban az egyes nemzetségek genealógiájának összeállítása, valamint tagjaik közéleti aktivitásának bemutatása állt a történészek érdeklődésének középpontjában, s ha történt is kísérlet a főnemesség társadalomtörténeti szempontú bemutatására, a téma komplex elemzésére senki sem vállalkozott. Ehhez akkoriban még hiányzott a megfelelő időtávlat. A világháború után a főnemesség megítélése egyértelműen negatív színezetet kapott, történetének kutatása pedig évtizedekre teljesen háttérbe szorult. A napvilágot látott munkák sokáig politikai és ideológiai szempontok által befolyásolva, a marxista történetírás sematikus társadalomképének és osztályharcos szemléletének megfelelő keretek között jelölték ki a főnemesség helyét a magyar történelemben. Ez a fajta megközelítés az 1980-as évekre már egyértelműen meghaladtá vált, a magyar főnemesség azonban ezt követően sem nagyon keltette fel a korszak kutatóinak érdeklődését. Mindebből következően a téma historiográfiai előzményei meglehetősen szerénynek mondhatók.

Célkitűzések

Vörös Károly 1987-ben megjelent alapvető írása a főrendiház 1885. évi reformjáról nem pusztán az országgyűlés második kamarájának nagy jelentőségű, bár vitatott megítélésű átalakításáról szól. Ez csak a kiindulópontot

szolgáltatta számára ahhoz, hogy megalapozzon egy nagyobb ívű, a magyar főnemesség dualizmus kori társadalomtörténetét feltárni készülő — végül meg nem valósított — kutatási programot. Vizsgálata során a főrendiházi reform azon alapelvéből indult ki, mely szerint ténylegesen csak azok a főnemesek gyakorolhatják tagsági jogukat, akik „egyedül vagy velük egy háztartásban élő feleségük és kiskorú gyermekeik vagyonát is odaszámítva, a magyar állam területén oly földbirtoknak telekkönyvi tulajdonosai és haszonélvezői, vagy életfogytiglan haszonélvezői, vagy oly családi hitbizomány birtokosai, melynek az 1885. évre az új földadó kataszter alapján megállapított egyenes állami földadója a rajta levő lakházak és gazdasági épületek házosztály adójával együtt legalább 3000 forintot tesz osztrák értékben.” Számszerűen felmérte a ház reform előtti tagságát, majd megnézte, hogy a census alapján mennyien estek ki a szükségesnél kisebb földbirtok (pontosabban az utána fizetendő adó) miatt. „Végeredményben kiderült — írja Vörös — ..., hogy a magyarországi főnemesség családjai több mint felének, 55%-nak, tagjai 70%-ának ingatlan birtoka 1885-re már nem nyújtott 3 ezer forinton felüli adónak megfelelő jövedelmet.” Ennek nyomán mostanra általánosan elfogadott nézetté vált a szakirodalomban, hogy a főnemesség nagyobbik része ekkorra már elszegényedett.

De valóban ilyen egyszerű lenne mindez? Két szám egymásból való kivonásával tényleg feltárulnak a dualizmus kori magyar főnemesség földbirtokviszonyai? Ez aligha hihető. Az idézett végkövetkeztetés lényegi mondanivalóját természetesen nem vitatom. Úgy érzem viszont, hogy az így elének táruló kép jelentős árnyalásra szorul. Ez a gondolat bátorított azokra a kutatásokra, melyek végül elvezettek ehhez a disszertációhoz. Dolgozatom tehát alapvetően Vörös Károly

koncepciójának dekonstrukciójáról szól. Céлом, hogy a főrendiházi tagsággal összefüggésben megvizsgáljam a korszak magyar főnemességének földbirtokviszonyait. Illetve egészen pontosan azokét a főnemeseiket, akik elvi szinten szóba kerülhetnek örökös jogú főrendiházi tagként. A két csoport ugyanis nem azonos, amire az alapfogalmak konceptualizálásával kívánok rámutatni. Ez rögtön fel is veti azt a kérdést, hogy egyáltalán mire használható a főrendiházi tagok névsora? Kik szerepel(het)tek ezen? Ott volt-e mindenki, aki ott lehetett volna? Ezek a problémák alapjaiban meghatározzák a forrásból levonható következtetéseket, tisztázásuk nem mellőzhető. Ugyanakkor a főrendiház tagjainak vizsgálata nemcsak a reform évére, hanem az 1885 és 1918 közötti időszak egészére vonatkozóan is elvégezhető, feltárva ezáltal az örökös jogú tagság fluktuációját. De vajon következtethetünk-e az így elénk táruló folyamatból a földbirtokviszonyok alakulására is? Milyen tényezők mozgatták a létszám hullámozását? A fenti vizsgálatok a főrendiház felől közelítik meg a földbirtokviszonyok kérdését. Azonban mindez fordítva, a földbirtokokból kiindulva is elképzelhető. A forrásadottságok miatt ebben az esetben már nem a folyamatokon van a hangsúly, hanem egyetlen időmetszet intenzívebb vizsgálatára helyeződik át a fókusz. Ezzel mintegy tovább árnyalható az eddigiekben kialakított kép. A középpontban ezúttal a család és a rokonság, illetve ezeknek a földbirtok és a vagyoni képesítés megszerzésében, átörökítésében játszott szerepe áll. Feltárulnak az aktuálisan élő főnemeseik demográfiai viszonyai, családi és rokonsági kapcsolatai. Ezek tükrében megvizsgálom a földbirtokviszonyokat, majd a földbirtokviszonyok tükrében a főrendiházi jelenlétet. Olyan kérdésekre keresem ekkor a választ, mint hogy valóban a deklasszáldott főnemeseik táborába

tartoztak-e azok, akik nem voltak jelen a főrendiházban? És akik jelen voltak, azok tényleg vagyonos emberek voltak-e? Mekkora földbirtokra volt szükség a cenzus teljesítéséhez? Vagyoniilag hogyan differenciálódtak a tagságra képesített főnemesek? Mindeközben pedig időről időre felmerül a birtokviszonyok feltárásához használt gazdacímtár korlátainak, hibáinak, alkalmazási lehetőségének problémaköre is.

Vizsgálati módszerek

A történelemtudomány és a számítástechnika kapcsolata egyáltalán nem újkeletű fejlemény, hiszen több mint fél évszázadra tekint vissza. Ennek legújabb szakaszát az 1990-es évek vége óta a digitális történelem (digital history, Digitale Geschichtswissenschaft) elnevezéssel szokás illetni. A diszsertációját író doktorandusz szemszögéből nézve ez a gyakorlatban szerepet játszik a források és a szakirodalom felkutatásában, összegyűjtésében, ezek rendszerezésében, az információk és adatok kinyerésében, hatékony tárolásában, visszakeresésében, kombinálásában, vizuális megjelenítésében, a jegyzetelésben, valamint más kutatókkal való együttműködésben.

Dolgozatom egy relációs adatbázisrendszerre épül, amely jelenleg 22 637 személyhez kapcsolódóan 24 táblát, ezekben belül 357 mezőt és 217 402 rekordot, összesen 3 213 773 adatpontot tartalmaz. Az említett személyek azonban nem véletlen összevisszaságban helyezkedik el az adatbázisban, hanem lehetőség szerint eleve az egymás közötti genealógiai kapcsolataik figyelembevételével, azokkal együtt kerültek rögzítésre. Ennek megfelelően tehát egy

(pontosabb: sok kisebb-nagyobb) rokonsági-sógorsági hálózatot alkotnak, amelyben a csomópontokat az egyes személyek, a kapcsolatokat a köztük lévő felmenő-leszármazotti és házassági viszonyok jelentik. A hálózat csomópontjaihoz aztán további tulajdonságok (személyi adatok, főrendiházi tagságra, birtokviszonyokra utaló információk és hasonló) kapcsolódhatnak. Mivel az említett tulajdonságok mögött álló adatok, például egy-egy konkrét település, szervezet vagy tisztség, egyszerre több személyhez is kapcsolódhatnak, ezért ezek maguk is hálózati csomópontként viselkednek, összekötve egymással genealógiailag esetleg idegen személyeket. A relációs adatbázis tehát tulajdonképpen nem más, mint a benne lévő adatpontok bonyolult, több rétegben összekapcsolt hálózata.

A technikai oldalt nézve az adatgyűjtés kezdettől fogva az Access adatbáziskezelő szoftverrel történik, amit VBA nyelven írt makrókkal tettem felhasználóbaráttá. Az adatbázisból kinyert adatok elemzésére kezdetben az Excel táblázatkezelő programot használtam. Az utóbbi néhány évben azonban rá kellett jönnöm arra, hogy az ebben rejlő lehetőségek erősek végesegek. Ezt követően az adatok kombinálására és manipulálására a sokkal rugalmasabb megoldásokat kínáló R programozási nyelvet kezdtem el használni, amely kifejezetten tudományos célú adatfeldolgozásra szolgál. Az adatokhoz való programozott hozzáférésnek a tágabb lehetőségek és a kényelmi szempontok mellett olyan előnye is van, hogy az eredmények reprodukálhatóvá válnak. Vagyis egy-egy bonyolult, akár több száz sornyi kódból álló lekérdezés lefuttatásával minden alkalommal pontosan ugyanazt az eredményt kapjuk, miközben nyomon lehet követni az oda vezető lépések sorozatát. A disszertációmban szereplő térképek a QGIS, a hálózati ábrázolások részben a Gephi

szoftverrel, részben az R igraph nevű programkönyvtárának segítségével, a diagramok pedig kevés kivételtől eltekintve az Excellel készültek.

Új tudományos eredmények

Disszertációmban a főrendiház 1885. évi reformjának azt a társadalomtörténeti megközelítését vizsgáltam meg, amely szerint az ekkor bevezetett 3000 forintos (utóbb 6000 koronás) census láthatóvá tett a magyar főnemességen belül egy markáns vagyoni választóvonalat. Vörös Károly a fentebb említett tanulmányában a főrendiházi tagok reform előtti és utáni létszámát vetette össze egymással, és ebből vonta le az idézett végkövetkeztetését. Az általa elvégzett vizsgálat eredménye azonban, ha jobban belegondolunk, valójában két feltételezésen nyugszik. Egyrészt adodtnak vette, hogy a reform előtti főrendiházba valamennyi jogosult főnemes meghívást kapott. (Pontosabban szólva végül figyelmen kívül hagyta azt az általa is konstatált tényt, hogy viszonylag sokan hiányoztak onnan.) Másrészt pedig arra építette a következtetéseit, hogy a reform utáni főrendiház örökös jogú tagsága és a kellően vagyonos főnemesek köre megfeleltethető egymásnak. Disszertációm első felében ezeket a kétségesnek látszó körülményeket jártam körül.

Az elsőként tisztázandó kérdéskör az volt, hogy tulajdonképpen kik kaphattak meghívást a reform előtti főrendiházba? Ez a probléma szorosan összefügg a magyar főnemesség fogalmával. A korabeli felfogás szerint ugyanis az országban élő, illetve az országgal valamilyen kapcsolatban lévő bárók, grófok, hercegek egy része közjogi szempontból

nézve idegennek számított. Az ilyenek (elvileg) nem élhettek a hazai társaiknak fenntartott törvényhozói jogokkal. Mindez a kiegyezést követően gyakorlati szempontból is fontossá vált a neoabszolutista időszak alatt adományozott, utóbb illegitimnek tekintett főnemesi címek miatt. Ezek részbeni megerősítésére 1874–1875 folyamán került sor. Emellett a főrendiház igazoló bizottsága az előírt becikkelyezés hiányára hivatkozva számos olyan személy meghívást is elutasította, aki magát addig honosított magyar főnemesnek vélte. A főrendiházi tagság szempontjából nézve tehát a magyar főnemesség egy (viszonylag jól körülírható) jogi kategóriának tekinthető. Vizsgálati céljaimnak megfelelően a következő lépésben a teljességre törekedve összegyűjtöttem ennek tagjait. Eszerint 1885. május 20-án, vagyis a régi főrendiház berekesztésének napján (legalább) 3913 főből állt a magyar főnemesség. Fontosnak érzem kiemelni, hogy ez nem pusztán egy szám. Név szerint is ismert, konkrétan beazonosított személyekről van itt szó. Ennek köszönhető, hogy össze tudtam vetni őket a főrendiház azonos napra vonatkozóan összegyűjtött, ugyancsak név szerint ismert és beazonosított tagjaival. Az összehasonlítási alapot a meghívóra elvileg jogosult 24 éven felüli férfiak képezték. A kérdéses napon ténylegesen 713 magyar főnemes foglalt helyet a főrendiházban, akik az ekkor nyilvántartott 1239 törvényes korú férfi 57,5%-át tették ki. Vagyis kijelenthető, hogy a főrendiház reform előtti tagsága megközelítőleg sem volt azonos a korabeli magyar főnemesség létszámával. Az e feltételezésen alapuló következtetések tehát nem állják meg a helyüket.

A továbbiakban egy folyamat részeként is megvizsgáltam a főnemesség létszámának változását és ezen belül a főrendiház örökös jogú tagjainak arányát. Az ezt alakító tényezők

közül elsőként a dualizmus kori főnemesi rangemeléseket tekintettem át, melyekről a korábbi szakirodalom alapján legfeljebb néhány bizonytalan számadat volt ismert. Kutatásaim alapján elmondható, hogy az 1871 és 1885 közötti időszakban adományozott 43 főnemesi címet a főrendiházi reform után még további 232 másik követte. Így összesen 275 magyar főnemesi rangemeléssel, illetve az ezek mögött álló 273 személlyel számolhatunk. Az adományozások tendenciája egy exponenciális trendvonallal jellemezhető, vagyis az idő előrehaladtával egyre rohamosabban növekedett a rangemelések száma. Az új főnemesek társadalmi hátterét illetően kezdetben a több generációra visszanyúló nemesiséggel rendelkezők domináltak. A századforduló körüli évektől kezdve azonban látványosan előtérbe kerültek azok a rangemelések, amelyek kedvezményezettjei mögül hiányzott a számottevőbb nemesi múlt. Mindez a főnemesi nemzetségekre is kihatással volt, melyek száma 1885 és 1918 között 268-ról 374-re emelkedett. Az elmondottak lehetővé tették, hogy a korábbi adatgyűjtésemet kibővítve immáron a vizsgált korszak egészét átfogóan összeállítsam a magyar főnemesség személyei adatbázisát, amely összesen 6877 konkrétan beazonosított személy számba vételét jelentette. Ebből az 1885. május 20. és 1918. november 16. közötti időszak bármely napjára vonatkozóan leszűrhetőek az aktuálisan szükséges adatok.

A főrendiháztól távol maradó nagykorú főnemes férfiak egy része feltehetően az életvitelszerű külföldi tartózkodás miatt nem volt jelen a törvényhozásban. A magyar főnemesség tagjainak lakóhelyéről és állampolgárságáról, ezek központi nyilvántartásának korabeli hiánya miatt, nem lehet átfogó képet adni. Az emberi élet főbb állomásainak helyszíneit térképre vetítve azonban lehetőség kínálkozik arra, hogy

közvetett módon tájékozódást nyerünk az érintettek által belakott földrajzi térről. Bár a korabeli diskurzusban a külföldön való tartózkodás és az idegen állampolgárság vélelmezése rendszerint az indigenákkal kapcsolatban merült fel, az elvégzett vizsgálat alapján megállapítható volt, ez probléma korántsem csak a honosított főnemeseket érintette. Az esetleges távollét mellett jogi akadályok is felmerülhettek a főrendiházi tagságot illetően, amely a főnemesi cím és a tagsági jog egymástól való fokozatos elválásában mutatkozott meg. Először 1840-ben fordult elő, hogy a frissen honosított személyek egy részétől kifejezetten megtagadták a személyes törvényhozói jogokat. A második lépést a főrendiházi tagságra jogosult nemzetségek törvénybe iktatása jelentette 1886-ban, amikor számosan lemaradtak a listáról. Végül a harmadik, hatását folyamatosan is éreztető stádium maga a főrendiház reformja volt. Az ekkor hozott szabályok szerint az új főnemesi rangemelésekkel már nem járt együtt automatikusan a főrendiházi tagság joga is. Ezt külön (részben utólagosan) adományozta az uralkodó: az 1885 és 1918 közötti időszakra eső 232 rangemelés kedvezményezettjei közül 50 fő (21,6%) részesült ebben a kegyben, ellenben 182 személy (78,4%) és ezek utódai nem kaphattak meghívást a főrendiházba.

A főrendiházi tagként elvileg szóba jöhető személyek körvonalazása után megvizsgáltam azt is, hogy ténylegesen hány tagja volt az országgyűlés második kamarájának, s ezen belül hogyan alakult a vagyoni cenzusnak megfelelő főrendek száma és aránya. Vörös Károly logikája szerint a távol lévők azért hiányoztak a megreformált főrendiházból, mert nem rendelkeztek a törvényben megkívánt vagyoni képesítéssel. E felfogás alapján az örökös jogú tagság létszámát alapvetően a földbirtokviszonyokban bekövetkezett változások és

a demográfia folyamatok szabályozzák. Az 1885. szeptember 26-ára összehívott főrendiháznak 204 örökös jogon igazolt tagja volt, míg a korszakunk végén, 1918. november 16-án 237 személyből állt az örökös főrendek köre. Ha a létszám mozgását is figyelembe vesszük, akkor a korszak során három nagyobb felívelési hullámot figyelhetünk meg: az elsőt és egyben a legnagyobbat az 1890-es évek közepén (a csúcson 234 fővel), a másodikat nagyjából egy évtizeddel később (248 fővel), míg a harmadikat az első világháború éveinek vége felé. Ezek történetesen egy-egy politikailag igen mozgalmas időszakra estek, s konkrétan is kimutatható a létszám változásában ez a mozgatórugó. Vagyis a vizsgált csoport esetében nem pusztán arról van szó, hogy a vagyoni képesítéssel rendelkező főrendek száma egyszerűen leképezné a magyar főnemesség földbirtokviszonyait, illetve az abban tapasztalható változásokat. Habár az utóbbi is fontos tényező lehet, de korántsem ez az egyetlen magyarázó szempont. Ugyanakkor az elmondottak arra is rámutattak, hogy voltak még tartalékok a rendszerben. Azaz szükség esetén, ha a politikai racionalitás azt diktálta, a főrendiháztól addig távol maradt főnemesek egy része hozzá tudott férni akkora földbirtokhoz, amely biztosította számára a törvényben előírt vagyoni cenzusnak való megfelelést. Az örökös jogú tagság pillanatnyi létszáma így egyfajta fikciónak tekinthető, amelynek alakulása nemcsak objektív tényeken nyugszik, hanem egyesek személyes döntésén is.

A főrendiháztól való távolmaradásból, ahogy látható, nem következik automatikusan a vagyoni képesítés hiánya. De vajon fordítva, az örökös jogú főrendiházi tagság tényéből lehet-e az illető vagyoni helyzetére következtetni? A válaszom erre az, hogy nem feltétlenül. A cenzusnak persze (elvileg) minden örökös tag megfelelt, az igazolásnál viszont

nem egyedül a saját vagyonuk jöhetett számításba. A főrendiház szervezetének módosításáról szóló 1885. évi VII. törvénycikk szövege szerint a tagságra pályázóknak a „velük egy háztartásban élő feleségük és kiskorú gyermekeik vagyonát is odaszámítva” kellett a képesítettségüket igazolniuk. Az abszolút ismérvek vizsgálata mellett fontos tehát a relációs ismérvek figyelembe vétele is, ahol a kutatás nem csupán az egyének jellemzőinek, tulajdonságainak feltérképezésére irányul, hanem egyúttal a családi és rokoni kapcsolataikra is figyelmet fordít. Jelen esetben a férj-feleség, illetve a szülő-gyermek relációkban kell gondolkodnunk. Az utóbbi ráadásul amiatt is fontos a számunkra, mert a gyerekek potenciális jövőbeni főrendek voltak, akiknek a száma az apai földbirtokvagyon osztódása miatt befolyással lehet a szűk értelemben vett család főrendiházi képviselőjének folyamatoságára. Disszertációm második felében a magyar főnemesség 1885 és 1918 között élő tagjait nem önmagukban állva, hanem egy generációkon átívelő rokonsági-sógorsági kapcsolatháló részeként képzeltem el. Így lehetőség kínálkozott olyan vizsgálatok elvégzésére is, melyekben nem pusztán az egyén saját tulajdonságai jutottak szerephez, hanem azok a közvetlen családtagjainak, szűkebb vagy tágabb rokonságának, illetve akár a teljes magyar főnemességnek a kontextusában is megvizsgálhatók voltak.

A további kutatások alapját tehát ez a rokonsági-sógorsági kapcsolatháló képezte. Ennek felépítését és a téma szempontjából lényeges elemzési kereteket egy külön fejezetben részletesen is bemutattam. Az ismertetett hálózatelemzési módszerek és mutatók természetesen nem önmagukban érdekesek a számunkra, hanem azért, mert a segítségükkel az eddigiekhez képest jóval árnyaltabb módon vizsgálhatók a dualizmus kori magyar főnemesség földbirtokviszonyai. A

témában elvégzett korábbi kutatások, a forrásokból kinyert adatokat közvetlenül hasznosítva, arra a kérdésre helyezték a hangsúlyt, hogy az adott szituációban kik rendelkeztek, vagy éppen kik nem rendelkeztek földbirtokkal. A hálózatok bevonásával viszont immáron az is vizsgálhatóvá vált, hogy kiknek a közelében van olyan rokon, családtag, akitől potenciális örökhagyóként a jövőben földbirtokvagyon remélhető, vagy aki a törvény adta kereteken belül a saját vagyonával maga is hozzá tudott járulni a főrendiházi census összegének előteremtéséhez. A forrásadottságokkal számot vetve ezekben a kutatásokban egyetlen időmetszetre koncentráltam: az 1911. évi gazdacímtár feldolgozásával az 1911. október 1-i eszmei időponttal végeztem el a vizsgálatokat.

A vázolt kutatási elképzelések megvalósításához mindenképp előtt ismernünk kell a korszakunkban érvényes örökösödési rendszert. Dolgozatomban áttekintettem a polgári földbirtokviszonyok megteremtésének folyamatát és annak lényegesebb jellemzőit, majd az ettől alapvetően eltérő hitbizományi öröklés sajátosságait. Ennek keretében összeállítottam az 1911. október 1-jén létező magyar és horvát-szlavón hitbizományok listáját, azok haszonélvezőinek, első várományosainak és öröklési rendjének feltüntetésével együtt. A szabad rendelkezés alatt álló és a hitbizományi birtokok szétválasztásánál a továbbiakban az itt közöltekre építve kalkuláltam. A dualizmus kori magyar főnemesség földbirtokviszonyainak makrostruktúrájáról, az általános tendenciák homályos felvázolásán túl, a szakirodalom alapján kevés konkrétum mondható el. Ezen a hiányérzeten a dolgozatomban is csak részben tudott enyhíteni. Az 1911. évi gazdacímtár alapján 837 magyar főnemes személyt, valamint 91 főnemesi házastársat, összesen 928 földbirtokost

rögzítettem. Az ő birtokaikat a korabeli statisztikák kategóriarendszerét figyelembe véve nagyság szerint is csoportosítottam. Az ennek nyomán kibontakozó, számszerűen is érzékelhetővé tett két a főnemesi birtokosok erőteljes vagyoni differenciálódásának képét erősíti meg. Mindez azonban nem önmagában érdekes a számunkra, hanem a családtagok és rokonok kontextusában vizsgálva, majd a főrendiházi tagsággal összefüggésbe hozva.

1911. október 1-jén 4435 főt számlált a magyar főnemesség, amely létszámból 2245 főt tettek ki a férfiak, 1403 főt a nagykorú férfiak. Utóbbiak közül az adott napon 1148 fő kaphatott volna örökös jogon meghívást a főrendiházba, ha egyébként megfelelt a törvényben előírt vagyoni cenzusnak. A továbbiakban ezek a konkrétan beazonosított potenciális főrendek képezték a vizsgálódásaim alapsokaságát. A többiek a velük való rokoni és házastársi kapcsolatok révén juthattak szerephez. Először az alapsokaságba tartozók családi és demográfiai viszonyait tekintettem át, a főrendiházi tagság megszerzésének és átörökítésének feltételeit szem előtt tartva. Majd a földbirtokviszonyok figyelembe vételével árnyaltam tovább az így kialakított képet. A gazdacímtár adatainak vizsgálata során új forráskritikai szempontként jelentkezett az a probléma, hogy az abban megnevezett birtokosok egy része az adott időpontban ténylegesen halottnak bizonyult. Ezt részben (és nem éppen következetes módon) a gazdacímtár is jelezte. Az elhunytak nagyjából felére azonban egyéb források bevonásával derülhetett fény. Emellett feltárásra került az a körülmény is, hogy a releváns birtokoknak nagyjából huszadánál van csak jelezve a hitbizományi jelleg.

Magának az elvégzett elemzésnek az újdonsága abban ragadható meg, hogy a főrendiházi tagság esetleges megszerzése szempontjából érdekes nagykorú magyar főnemes férfiak földbirtokviszonyait nemcsak a saját, pillanatnyilag meglévő birtokaik alapján, hanem az e téren várható örökségüket is figyelembe véve ábrázoltam. Ennek nyomán arra a megállapításra jutottam, hogy a földbirtok esetleges hiányából nem következik automatikusan az, hogy az illető a deklasszáldott főnemesek táborát gyarapítaná. A látszólag birtok nélkül lévők egy részének ugyanis jó esélye volt arra, hogy a jövőben földbirtokossá váljon. Azokról a relatíve fiatal emberekről van itt szó, akik maguk ugyan nem tartoztak a földingatlanul rendelkezők közé, de a generációs helyzetükből adódóan számíthattak arra, hogy a szüleik révén örökséghez jutnak a későbbiekben. Amennyiben nem pusztán a fennálló állapotot nézzük, hanem egy hosszabb, alkalmasint több lépcsőből álló folyamatként fogjuk fel a földbirtokossá válást, akkor ők ennek éppen a legelején jártak. Mindemellert természetesen azt is hangsúlyozni szükséges, hogy a vizsgált nagykorú főnemes férfiak közel felénél még perspektivikusan sem látszik a földbirtokossá válás esélye. Az okok sokfélék lehetnek. Egyesek bizonyára valóban deklasszáldottak, vagy talán sohasem volt a családjuknak, nemzetségüknek jelentősebb földbirtoka. (Vagyis valójában nem nagyon volt mit elveszíteniük. Ezt is számításba kellene venni!) Mások a gazdaság tőkés szektoraiban tevékenykedhettek, megint mások pedig életvitelszerűen külföldön tartózkodtak, egzisztenciájuk más országhoz kötődhetett. A földbirtok hiányának hátterében tehát számos tényező állhat, és ezek közül csak az egyik lehetőség a teljes elszegényedés.

Önmagában véve a földbirtokosi státus azonban nem ad válasz arra a kérdésre, hogy az illető megfelelt volna-e az ekkor 6000 koronát kitevő főrendiházi cenzusnak. A földadót a kataszteri tiszta jövedelem összegének bizonyos százalékában állapították meg. S bár a korabeli közzéemelt holladokban mérte a gazdagságot, a valóságban ez a mutató nem állt egyenes arányban a birtok kataszteri tiszta jövedelmével. Ennek értéke közlésre került az 1911. évi gazdacímtárban. A problémát itt az jelenti, hogy éppen folyamatban volt a földadókataszter 1909-ben elrendelt kiigazítása, s nem lehetünk biztosak benne, hogy a forrásunkban figyelembe vették-e ennek az eredményét. Nekünk ugyanis a régi adatok kellenek. Végül is ahhoz a megoldáshoz folyamodtam, hogy a gazdacímtárban feltüntetett kataszteri tiszta jövedelmet egyéb források bevonásával megyei szinten súlyoztam. Egy-egy birtokos esetében így két adattal (egy intervallummal) tudtam jellemezni a valószínűsített kataszteri tiszta jövedelmet. Eszerint — a családtagok földadóját is figyelembe véve — 209 nagykorú főnemes férfi egyértelműen megfelelt a főrendiházi cenzusnak. További 15 fő ennek a határán mozgott, míg a többiek földadója nem érte el a megfelelő szintet. A gazdacímtárból nyert eredményt azonban érdemes összevetni a valós főrendiházi jelenléttel is.

1911. október 1-jén 227 örökös jogú tagja volt a főrendiháznak. Ez a létszám tehát nagyságrendileg megegyezik a gazdacímtár alapján 6000 koronával, vagy akörül adózó 224 fővel. A két névsor szereplőinek személy szerinti összevetése alapján azonban korántsem teljes a megfelelés: 18 fő, bár eleget tett a főrendiházi cenzus feltételének, de nem volt jelen az örökös jogú tagok között, 25 fő viszont annak ellenére volt jelen, hogy ezt a gazdacímtár adatai egyébként

nem indokolják. Erre több magyarázat is adódhat. Először is nem zárható ki, hogy néhol maga az alapforrás hibás, illetve hiányos. Míg ez csak viszonylag keveseknél jelenthet problémát, addig elvileg mindenkit — a kisebb birtokosokat fokozottan is — érint a 100 holdon aluli birtokok hiánya. Továbbá nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényezőt sem, hogy a főrendiházi cenzus nem pusztán a földadóra támaszkodott, hanem a házosztály adó is beszámítható volt abba. Mivel a 100 holdon aluli birtoktestek kataszteri tiszta jövedelmét és a házosztály adó összegét nem tartalmazza a gazdacímtár, így könnyen elképzelhető, hogy egyeseknél éppen ezek miatt tűnik 6000 koronánál kevesebbnek a fizetett adó összege. Az eddig felsorolt szempontok a jóhiszemű narratíva alapján kínálnak magyarázatot a gazdacímtár adatai és a főrendiház örökös jogon nyilvántartott tagsága között néhol fennálló ellentmondásra. Ugyanakkor létezhet egy olyan olvasata is a dolognak, amely szerint a cenzusnak látszólag megfelelni képtelen főrendek valóban nem fizettek elegendő adót. Ez hat személy esetében egyértelműen ki is mutatható. A gazdacímtárból származó adatok és az örökös jogú főrendiházi tagok névsorának kombinálásával végül arra jutottam, hogy minimálisan 243 főre tehető a 6000 koronás cenzusnak megfelelni képes nagykorú magyar főnemes férfiak száma. Ebből 209 fő adója (a családtagjaikat is figyelembe véve) egyértelműen meghaladja ezt a szintet. A maradék 34 főnél valószínűsíthetően lehet a vagyoni képesítés meglétét. Ők valahol a cenzus határán egyensúlyozhattak.

A fenti vizsgálat alapján az 1911 októberében élő 1148 nagykorú, a főrendiházi tagságra elviekben feljogosított magyar főnemes férfinak nagyjából az ötöde (21,2%-a) lehetett képes a cenzus feltételét teljesíteni. Ez az arány azonban

önmagában nem sokat mond. Ahhoz, hogy az érintettek vagyoni helyzetéről némi fogalmat alkothassunk, meg kellett vizsgálni azt is, hogy ténylegesen mennyit ért, mekkora összegnek számított a 6000 koronás cenzus, illetve a mögötte álló 23 530 koronányi kataszteri tiszta jövedelem. Ennek megítéléséhez ismerni kell azokat az anomáliákat, amelyek a földadó magyarországi bevezetését és későbbi felülvizsgálatát kísérték. Az a kortársak számára is teljesen nyilvánvaló volt, hogy a kataszteri tiszta jövedelem összege lényegében a fikció kategóriájába tartozik. A századforduló táján már közgazdaságtudomány is foglalkozott ezzel a kérdéssel, melynek művelői minimálisan két és félszeres szorzót tartottak indokoltnak a valós jövedelem kiszámításához. Amennyiben ez az arány helyes volt, akkor a főrendiházi cenzus minimumösszege a valóságban 60 000 korona körüli tiszta földjövedelemnek felelt meg. Ez nagyjából megegyezett a magyar miniszterelnök éves járandóságával, aki akkoriban az állam legjobban fizetett alkalmazottja volt. Hozzá kell persze tenni, hogy ezeket a birtokokat gyakran tetemes adósságok terhelték, ugyanakkor az is igaz, tulajdonosaiknak nem feltétlenül ez volt az egyetlen jövedelmük.

A 6000 koronás cenzus az elvárt minimum, a főrendiházba való bekerülés küszöbértéke volt. Számos főrend ennél jóval több adót fizetett. A rangsorolást tehát a csoporton belül is el lehet végezni. Ehhez a tagok önreprodukciójának szempontjából közelítve a kérdés az, hogy egy-egy személy a cenzus összegéből hány gyermekét tudná maga után bejuttatni a főrendiházba? Ennek kiszámításánál nem elegendő a földadó összegét egyszerűen elosztani 6000 koronával, hiszen az öröklés szempontjából más-más jogi természettel rendelkeztek a hitbizományi és a szabad rendelkezés alatt álló birtokok. Emellett az sem volt mindegy, hogy az apa halála

után hányan osztoztak a meglévő birtokállományon. A lehetőségekhez képest ezeket a szempontokat is számításba kellett vennem. Mindezek alapján elmondható, hogy az ekkor élő 288 releváns fiúgyermekből csupán 98 fő (34%) számíthatott a jövőben a főrendiházba való meghívásra, ellenben 190 fő (66%) kívül maradt volna azon. Ugyanakkor további 276 helynek lett volna ugyan anyagi fedezete, de nem volt kivel betölteni azokat. Hosszabb időtávot átfogó demográfiai vizsgálatra dolgozatom keretei között nem vállalkozhattam. Mindazonáltal nem ez volt az első arra mutató jel, hogy a magyar főnemesség, pontosabban annak főrendiházi tagságra jogosult, jellemzően azért a régebbi nemzetségekből kikerülő része a természetes fogyás útjára lépett. A probléma jelen esetben a demográfiai helyzet és a birtokviszonyok közötti egyensúly hiányában mutatkozott meg: egyeseknek hatalmas birtokuk volt, de kevés gyermekük, míg mások sok gyermekkel, de ehhez képes csekély mennyiségű földbirtokkal rendelkeztek. Hosszabb távon ez a főrendiház kiürülésének lehetőségét vetítette előre. A folyamat kifutására azonban, az első világháborút követő összeomlás miatt, végül is nem kerülhetett sor.

Disszertációm utolsó fejezetében a család szerepét és a rokonság főrendiházi jelenlétét vizsgáltam meg. A szűk értelemben vett család, a feleség és a kiskorú gyermekek szerepe mindenekelőtt a cenzus összegének előteremtésében mutatkozhatott meg. A vagyoni képesítésnek 1911. október 1-jén elvileg megfelelő 243 főnemes férfi között 55 olyan személy (22,6%) található, akinek ezen családjai rendelkeztek a cenzusba esetleg betudható kisebb-nagyobb földbirtokkal. Azok száma pedig, akik csak az ő segítségükkel tudták elérni a vagyoni képesítettséget, 25 főre (10,3%) tehető. Közülük egyeseknek nem sok hiányzott a cenzus önálló

teljesítéséhez, mások viszonyt teljes mértékben a családtagjaik földadójára voltak utalva. A feleségek és a kiskorú gyermekek, magától értetődő módon, még elviekben sem tartották igényt a főrendiházi jelenlétre. A 243 főnemes férfi szűkebb vagy tágabb családjában, nemzetségében, rokoni és sógori körében ugyanakkor több potenciális főrend is előfordulhatott. E hozzátartozói körből különösen az apa-fiú párok jelenléte érdemel figyelmet, hiszen a még élő apa gyermekének földhöz juttatása több esetben kimutathatóan politikai megfontolásból, a főrendiházi tagsághoz való hozzásegítés céljából történt. Valamennyi rokont figyelembe véve elmondható, hogy a 243 személy túlnyomó többsége felfűzhető volt egyetlen összefüggő hálózatra. Ez az összekapcsoltság azonban a látszat ellenére nem eredményezett szorosabb kapcsolatokat a többiekkel. Bár sokan voltak viszonylag közeli kapcsolatban néhány másik cenzusos főrenddel, de az nem mondható el, hogy általában is közeli rokonságban vagy sógorságban állt volna egymással e társaság egésze. Ha a legalább 6000 korona adóval megterhelt földbirtok haszonélvezete jelentett is valamiféle csoportképző tényezőt, az nem ezen a szinten mutatkozott meg.

A témában megjelent publikációk

1. Ballabás Dániel: A birtokviszonyok hú tükre? - Az örökös jogú főrendiházi tagok létszámának alakulását befolyásoló tényezők az 1885. évi reformot követő időszakban. In: Acta Universitatis De Carlo Eszterházy Nominata. Nova Series Tom. XLV. Sectio Historiae. Eger, 2018.

2. Ballabás Dániel: Idegen és magyar főnemesek a dualizmus kori Magyarországon. In: Szijártó M. István (szerk.): Az indigenák. Budapest, 2017.
3. Ballabás Dániel: A magyar zászlósurak archontológiája 1848–1918. In: Balogh Judit, Pap József (szerk.) Nemesi és polgári szerepek, reprezentáció és interpretáció. Eger, 2016.
4. Ballabás Dániel: Uhorská šľachta po roku 1848. In: Borbély Zoltán, Annamária Kónyová (szerk.) Historia Nostra: Sociálno historické štúdie zo spoločnej slovensko-maďarskej minulosti. Presov, 2015.
5. Ballabás Dániel: A magyar nemesség társadalmi tagolódása (16-20. század). In: Kollega Tarsoly István et al. (szerk.): Genealógia 2. Budapest, 2013.
6. Ballabás Dániel: A főrendiházi cenzus a gyakorlatban - a Széchényiek példáján keresztül megvilágítva. In: Acta Academiae Agriensis, Nova Series Tom. XLI. Sectio Historiae. Eger, 2013.
7. Ballabás Dániel: A főrendiházi reform és a főrendek generációi. In: Papp Klára, Püski Levente (szerk.): A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok. Debrecen, 2013.
8. Ballabás Dániel: Indigena főnemesi nemzetségek a 19. század közepének Magyarországon. Acta Academiae Agriensis, Nova Series Tom. XXXIX. Sectio Historiae. Eger, 2012.
9. Ballabás Dániel: Indokolt-e "történelmi arisztokráciáról" beszélni a dualizmus kori Magyarországon? Turul, 2012/3.
10. Ballabás Dániel: Főnemesi rangemelések Magyarországon a dualizmus korában. Századok, 2011/5.

11. Ballabás Dániel: Gróf Széchényi Ödön különös házasságai. In: Tamás Edit (szerk.): Széchényi István és Zemplén megye. Král'ovský Chlmec, 2011.
12. Ballabás Dániel: Haynau magyarországi hitbizománya. Acta Academiae Agriensis, Nova Series Tom. XXXVII. Sectio Historiae. Eger, 2010.